מערת קבורה מהתקופה הביזנטית בשכונת נחלת אחים, ירושלים

אלנה קוגן־זהבי

במהלך עבודות הרחבה בבית פרטי ברחוב ענתבי שבשכונת נחלת אחים בירושלים, נתגלתה מערת קבורה מהתקופה הביזנטית (איור 1; נ״צ רי״ח 22009/63179, רי״י 17009/13179). במקום נערכה חפירת הצלה מטעם רשות העתיקות בניהולו של אלון זהבי (תשנ״ג).[1]

בתצלומי אוויר מזמן הקמת השכונה (בן־אריה תשמ״ח:200) ניתן להבחין כי בתיה נבנו בחלקם על מדרגת סלע וסביר כי המערה נחצבה במדרגה זו. בעבר התגלו בשכונה שתי מערות קבורה נוספות: מערת כוכים משלהי ימי הבית השני, שבה התגלו גם חרסים מהתקופה הביזנטית (מאיר תרפ״ד:72); ומערה שדודה, שנחשפה בשנת 1935 בזמן סלילת כביש (ארכיון רשות העתיקות, התיקייה המדעית המנדטורית, תיק 113) ותוארכה על פי תוכניתה, שכללה דרגשי קבורה, למן ימי הבית הראשון ועד לתקופה החשמונאית.

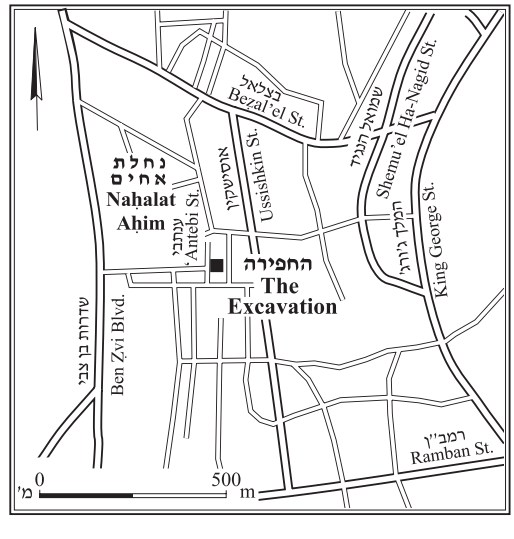

איור 1. מפת איתור.

המערה

פתח המערה (תוכנית 1: חתך 2—2; 0.7 × 0.7 מ׳, עומק 0.3 מ׳) נמצא בדופן הדרומית, סגור באבן סגירה. כיוון שהמערה נמצאה תחת יסודות של בית, לא היתה גישה אל הפתח מצדו החיצון, אלא רק מתוך המערה. הובחן חדר

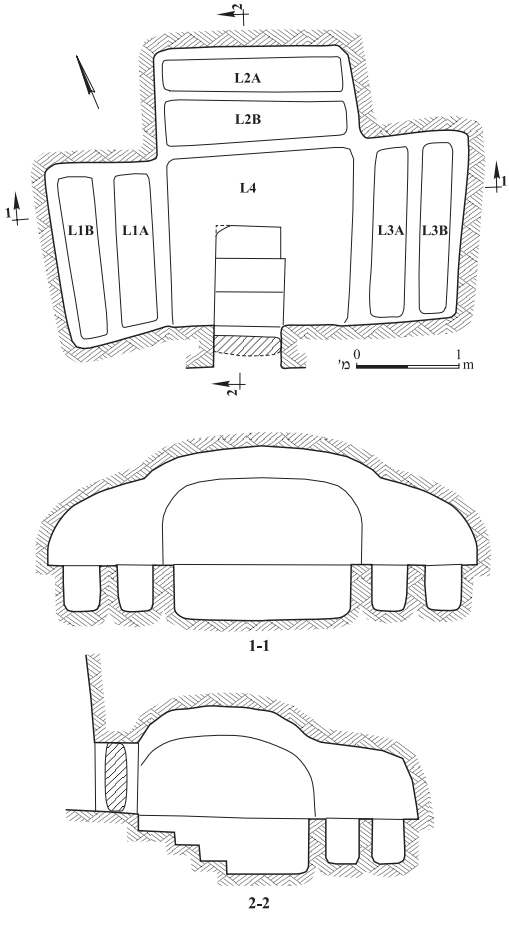

תוכנית 1. המערה: תוכנית וחתכים.

מבוא שהיה מלא בחלקו בעפר. שלוש מדרגות (0.4 × 0.6 מ׳, רום 0.2 מ׳) יורדות אל חדר קבורה רבוע שתקרתו קמורה (L4; 1.7 × 1.8 מ׳, גובה כ־1.6 מ׳) ובדופנותיו חצובים שלושה מקמרים: במזרח (0.95 × 1.70 מ׳), בצפון (0.90 × 1.95 מ׳) ובמערב (0.95 × 1.90 מ׳). חציבת המקמרים היתה גסה, רשלנית ולא אחידה. במקמרים נחצבו שש שקתות קבורה, שתיים בכל מקמר (עומק כ־0.4 מ׳, גובה מרצפת החדר 0.5 מ׳; תוכנית 1).

שתי השקתות במקמר הצפוני (L2A, L2B) היו מכוסות באריחי חרס גדולים וקמורים (איור 7:27). אף שהאריחים היו שבורים בחלקם, הובחנו בפינותיהם סימני טיח שאטמו את הרווחים בין לוח למשנהו.

בתוך השקתות נמצאו שרידים של 51 פרטים, רובם ילדים, על פי הפירוט הבא: עשרה נקברים בכל אחת מהשקתות 3A, 2A ו־2B; חמישה נקברים בשוקת 2A; שבעה נקברים בשוקת 2A; ותשעה נקברים בשוקת 1A (ר׳ Zias, this volume).

על רצפת חדר הקבורה הצטברה שכבת עפר (כ־0.2 מ׳ עובי). הממצאים התגלו הן על רצפת החדר הן על מילוי העפר (L4), ולפיכך ברור כי חדירת העפר אל המערה אירעה במהלך השימוש בה, עד לסגירתה. על פי הנרות וכלי הזכוכית יש לקבוע את ראשית השימוש במערה לסוף המאה הג׳ לסה״נ. היא שימשה עד לראשית המאה הז׳ לסה״נ.

הממצאים

הממצאים במערה כללו 63 נרות חרס ו־18 כלי זכוכית, רובם תמימים (איורים 2–19). ארבעים וארבעה נרות ו־12 בקבוקי זכוכית התגלו על רצפת חדר הקבורה, מרוכזים בעיקר בפינותיו. בפינות הצפונית־מערבית, הצפונית־מזרחית והדרומית־מערבית של חדר הקבורה התגלו רק נרות חרס (למעט בקבוק זכוכית בפינה הדרומית־מערבית). בפינה הדרומית־מזרחית הונחו בקבוקי זכוכית ולידם נרות חרס, שבהם שני נרות בעלי שש פיות. קבוצה של שבעה נרות, ובהם שני נרות בעלי שש פיות, ו־13 בקבוקי זכוכית הונחו על מילוי העפר אשר כיסה את הרצפה. קבוצה זו מציינת את שלב השימוש האחרון במערה (איורים 16–19).

בשקתות הקבורה (איורים 2–10) נמצאו 22 נרות חרס שהיו בשימוש, פרט לשני נרות משוקת 2B (איור 6:25, 26), שעליהם לא הובחנו סימני שרפה, ושישה כלי זכוכית, ובהם כלי איפור, צנצנת וצמיד. כן התגלו ממצאים בעלי אופי אישי, כולל מגוון תכשיטים, מריות, חפץ דמוי שפופרת ששימש אולי לקיבוע קמע, שלושה מטבעות ברונזה שחוקים ושלוש ביצי תרנגולת, אחת מהן שלמה.

הדיון בממצאים מובא על פי החלוקה הטיפולוגית שלהם, אך הם מוצגים באיורים על פי המכלולים משקתות הקבורה ומחדר הקבורה. הנרות בכל מכלול סודרו בסדר כרונולוגי.

הנרות

הנרות חולקו לשבע קבוצות: שלוש מהן (א–ג) מייצגות את הנרות מהתקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ), וארבע (ד–ז) מתפרשות על פני כל התקופה הביזנטית (המאות הד׳–הז׳ לסה״נ).[2]

(א) נרות המאופיינים בפתח מילוי גדול, ידית זיז, עיטור צפוף בדגמים מגוונים (לדיון בנרות אלה ר׳ Rosenthal and Sivan 1978:99) שחלקם מופיעים גם בנרות בית נטיף. הקבוצה הקדומה ביותר כוללת נרות אשר הופעתם מקבילה בזמן לנרות בית נטיף, ומוצאם ככל הנראה באזור ירושלים (ישראלי ואבידע תשמ״ח:100–133). בהשוואה לנרות בית נטיף צורת הנרות סגלגלה יותר, פייתם בולטת יותר וגם הטין אחר. בשל הדמיון לנרות מבור 1 בבית נטיף תוארך טיפוס זה על ידי רוזנטל וסיוון לסוף המאה הג׳ ולמאה הד׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:99). בבית שאן תוארך טיפוס זה למחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ (Hadad 1997: Type 6). הופעתו המאוחרת ביותר של טיפוס זה מתוארכת למאה הו׳–ראשית המאה הז׳ לסה״נ (מבנה XV בחפירות הר הבית; Shapira and Peleg 2003: Pl. 17:1).

בשוקת 3B נמצא נר אחד מקבוצה זו (איור 2:1); בשוקת 1B נמצאו שני נרות (איור 8:31, 32) ועל רצפת חדר הקבורה נמצאו שישה נרות (איורים 11:45–47, 49–51).

(ב) נרות המאופיינים בחרטום קשתי, עין נר מוקפת ברכס וטין חום בהיר–צהבהב, מחופה בדרך כלל. טיפוס זה זהה לנרות שהתגלו בבור 2 בבית נטיף והם תוארכו על ידי רוזנטל וסיוון מן המחצית השנייה של המאה הג׳ לסה״נ, לכל המוקדם, עד למחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ. תאריך זהה נקבע גם לנרות שהתגלו בקבר בחקל דמא בירושלים (Rosenthal and Sivan 1978:104–105; Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:85). קנדי

מאחר את הופעת הטיפוס ומתארך אותו למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (Kennedy 1963: Type 8, 80F). מוצאם של הנרות מטיפוס 8 בבית שאן הוא במכלול מעורב, אך על פי הקשרם הם תוארכו למחצית השנייה של המאה הד׳ ולמאה הה׳ לסה״נ (Hadad 1997:155–156). במבנה XV בחפירות הר הבית נמצאו שני נרות זהים משלב הקמתו (Shapira and Peleg 2003: Pl. 17:2, 3).

שני נרות מטיפוס זה התגלו בשוקת 2B. הנר הראשון (איור 25:7) מתייחד בעיטור של מנורה על החרטום. המנורה כוללת שבעה קנים, ולה עמוד עשוי חוליות עגולות ושתי רגליים מעוגלות; מימין למנורה נראה שופר ולשמאלה — מחתה (זוסמן תשמ״ה–תשמ״ו:63–86, איור 10; Hadad 1997: Type 8, Fig 9). הנר השני (איור 26:7) מתאפיין בעיטור של אמפורה על פי הנר.

(ג) נרות עם גוף סגלגל, עין נר רחבה, עיטור צפוף במוטיבים המעוצבים בעדינות רבה (ר׳ ישראלי ואבידע תשמ״ח:99–100). טיפוס זה ייחודי לירושלים וסביבתה; מגנס, שהציעה כי ייצורו היה בירושלים, תיארכה אותו למאות הג׳–הה׳ לסה״נ (Magness 1993:161–164, Form 1). ישראלי ואבידע (תשמ״ח:100) מתארכים אותו למאות הג׳–הד׳ לסה״נ. מציאתם של נרות דומים בממרא, בעיר דוד ובחקל דמא מאחרת את הופעתם למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:85–89).

אחד־עשר נרות מטיפוס זה התגלו במערה: נר אחד בכל אחת מהשקתות 3B (איור 2:2) ו־2A (איור 21:6), ומעל המילוי שעל הרצפה (איור 87:16); שני נרות נמצאו בשקתות 1B (איור 33:8, 34) ו־1A (איור 41:10, 42); ארבעה נרות נמצאו על רצפת חדר הקבורה (איורים 48:11, 52; 84:15, 85); ונר נוסף מעל המילוי שעל הרצפה (L4; איור 87:16). הנרות שבאיורים 2:2 ו־21:6 מתייחדים בדגם של דגים האופייני לנרות מאזור יהודה (ישראלי ואבידע תשמ״ח:101, מס׳ 284–288; זוסמן תשמ״ה–תשמ״ו:63–86, איור 33).

(ד) נרות שצורתם אגסית, ולהם פתח מילוי רחב, בסיס טבעת, ידית מנוונת ועיטור פשוט ולא צפוף. נרות כאלה נמצאו לראשונה בעין יברוד; הופעתם החלה במחצית השנייה של המאה הד׳ או במאה הה׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:112), או לפי דעת ישראלי ואבידע (תשמ״ח:146), בסוף המאה הד׳ לסה״נ. במבנה XV בחפירות הר הבית, המתוארך למחצית השנייה של המאה הה׳ לסה״נ, נמצא נר מטיפוס זה (Shapira and Peleg 2003: Pl. 17:4).

בקבר נמצאו 11 נרות מקבוצה זו: נר אחד בשקתות 3B (איור 4:2) ו־1B (איור 35:8), ותשעה נרות על רצפת חדר הקבורה (איורים 53:11; 54:12–60; 64:13). הנר שבאיור 56:12 מתייחד בחרטום המעוטר בחיה בעלת קרניים הנושאת על גבה צלב. על חרטומו של הנר שבאיור 55:12 עיטור אמפורה.

(ה) נרות שאחד ממאפייניהם הבולטים הוא רכס מודגש וישר על פי הנר, גוף עגלגל כמעט נטול כתפיים ובסיס טבעת. הקבוצה משויכת לקבוצת נרות המכונה על ידי קנדי טיפוס 17A (Kennedy 1963: 82–83) שנדונה גם על ידי לופרדה (Loffreda 1993: 411–437). רוזנטל וסיוון משייכות טיפוס זה לקבוצת נרות הסנדל הקטנים ומתארכות אותם למחצית השנייה של המאה הד׳ ולמאה הה׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:112). לופרדה תומך בתיארוך זה (Loffreda 1993:430, 431) ומתנגד לדעתה של מגנס הגורסת שהשימוש בנרות נמשך עד לאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Magness 1993:251, Form 2, No. 6).

עשרים ושניים נרות מטיפוס זה נמצאו במערה: שניים בשוקת 3B (איור 3:2, 7), אחד בשוקת 1B (איור 36:8), 18 על רצפת חדר הקבורה (איורים 65:13, 68–71; 72:14–80; 81:15–83) ואחד מעל המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4; איור 90:16).

(ו) נר דמוי סנדל (Slipper Lamps). הטיפוס הקדום הקטן מאופיין בגוף סגלגל, בעיטור צלבים לא צפופים, לוליינים וענפי דקל על החרטום, והוא עשוי לרוב מטין חום־כתום. נרות אלה מתוארכים על פי רוזנטל וסיוון (Rosenthal and Sivan 1978:111–113) ועל פי הקברים בחקל דמא (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:89) למחצית השנייה של המאה הד׳ ולמאה הה׳ לסה״נ. מגנס גורסת שטיפוס זה היה בשימוש עד לאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Magness 1993:250–253). תאריך דומה נקבע גם לנרות שהתגלו במבנה XV בחפירות הר הבית (Shapira and Peleg 2003: Pl. 17:6). במשפחה זו כלולים גם שלושה נרות מרובי פיות, המתאימים לה בעיטור ובזמן (Rosenthal and Sivan 1978:111–113; Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:89). יוצא דופן הוא תיארוכו של מגן (תשמ״ט:46), הקובע את זמנו של הנר בעל שש הפיות ממשפחה זו למאות הו׳–הז׳ לסה״נ.

עשרה נרות מטיפוס זה נמצאו במערה: שניים בשוקת 3B (איור 2:5, 6), אחד בשוקת 1B (איור 9:37), חמישה בחדר הקבורה (איורים 12:61, 62; 13:63, 66, 67) ושניים בעלי שש פיות מעל המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4; איור 16:91, 92).

(ז) לטיפוס זה מאפיינים זהים לקבוצה ו׳, אך מידותיו גדולות יותר וסביב עין הנר מופיעים שני רכסים, אשר הפנימי שבהם גבוה יותר. הקבוצה מייצגת את הטיפוס המאוחר מקבוצת נרות הסנדל שהיה בשימוש מן המאה הה׳ עד סוף המאה הח׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:116). מגנס טוענת כי הופעת טיפוס זה לא קדמה למאה הו׳ לסה״נ והוא המשיך עד לראשית המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:251–252, Form 3A). בקבר ברחובות תוארך הנר לראשית המאה הו׳ לסה״נ (זוסמן תשמ״ח:69–70). לדעתה של זוסמן הופעת נרות הסנדל הקטנים והגדולים חלה במקביל, אלא שהנרות הגדולים המשיכו להופיע גם במאה הו׳ לסה״נ (ורדה זוסמן, מידע בעל פה). שני נרות מטיפוס זה נמצאו מעל המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (איור 16:88, 89).

כלי הזכוכית

בקבר התגלו 18 כלים שחולקו לשלושה טיפוסים.

(א) בקבוקים עם גוף מעוגל, בסיס קעור וצוואר ארוך. הכלים מטיפוס זה מגוונים בצורת הגוף והצוואר ובגודל הכלי, ועל כן הם חולקו לשלושה סוגי משנה.

1. בקבוקים עם גוף גלילי קצר, צוואר גלילי ושפה מעוגלת, דוגמת הבקבוק משוקת 3B (איור 3:9), או בקבוק עם גוף חביתי דוגמת הבקבוק שנתגלה מעל המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (איור 17:96). הקבלות לבקבוק שבאיור 3:9 התגלו בקבר מכפר דיכרין ובשבי ציון ותוארכו על ידי בר״ג למחצית השנייה של המאה הה׳ ולמאה הו׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:196, טיפוס טו:27, לוח 43:27). בקבר על יד נתיב הל״ה תוארך טיפוס דומה לאמצע המאה הה׳ וראשית המאה הז׳ לסה״נ (בר״ג תשל״ב: ציור 2:4). הקבלות לבקבוק שבאיור 17:95 נמצאו בקבר על יד נתיב הל״ה (בר״ג תשל״ב: ציור 2:4) ובאשקלון (Katsnelson 1999: Fig 11) ותוארכו למחצית השנייה של המאה הה׳–המאה הו׳ לסה״נ.

2. בקבוקים עם גוף חביתי או כדורי, וצוואר גלילי המתרחב בחלקו העליון. טיפוס זה נפוץ במערה וכלל 11 בקבוקים, תשעה מהם שלמים. טיפוס זה מופיע החל מהתקופה הרומית המאוחרת ותפוצתו גדלה בתקופה הביזנטית, במיוחד בירושלים. בר״ג (תש״ל:195–196, טיפוס טו:25, 28, לוח 43) מתארך אותו למן המחצית השנייה של המאה הה׳ עד למאה הו׳ לסה״נ, אף שעל פי הממצא בקבר בחניתה הוא מתארך כלי דומה למאה הד׳ לסה״נ (Barag 1978: Fig. 13:54). בקבוקים דומים נתגלו גם בקבר המעוטר באשקלון, שם הם תוארכו למאות הה׳–הז׳ לסה״נ (Katsnelson 1999: Fig. 3:9–15).

שני כלים התגלו בשוקת 1B (איור 8:38), כלי אחד נמצא בחדר הקבורה (איור 17:95), ושבעה כלים — על המילוי שעל הרצפה (L4; איורים 17:93, 94; 18:99–102; 19:103).

3. בקבוקים עם גוף אגסי, צוואר גלילי ושפת משפך גלילית, ארוכה ומעוגלת באש (funnel-shaped). הקבלות לטיפוס זה נמצאו בקבר על יד נתיב הל״ה (בר״ג תשל״ב: ציור 2:6), בקבר בחקל דמא בירושלים (Winter 1996: Fig. 5.6) ובאשקלון (Katsnelson 1999: Fig. 3:10); הם תוארכו למאות הה׳–הז׳ לסה״נ.

כלי אחד התגלה בשוקת 3B (איור 3:8) ושני כלים התגלו על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (איורים 17:97; 18:98).

(ב) צנצנת שנמצאה בשוקת 3A (איור 4:12) ולה גוף מעוגל בגוון ירוק־טורקיז, בסיס קעור, צוואר קצר, שפה מעוגלת עם מגרעת תחתיה ושלוש ידיות אוזן מן השפה לכתף. הכלי מעוטר מתחת לשפה ועל הגוף בחוט אופקי וחוט סכסך.

בר״ג מתארך טיפוס זה למאה הד׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:196, טיפוס 1–11). כלי זהה, אך עם שתי ידיות, נתגלה במערת קבורה ב׳דומינוס פלוויט׳ (Bagatti and Milik 1958: Fig 35:10). כלי דומה עם שתי ידיות וללא עיטור התגלה במערת קבורה בבית שמש, ותוארך מן הרבע האחרון של המאה הד׳ עד לרבע הראשון של המאה הה׳ לסה״נ (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig 15:1). במערת קבורה מעין יברוד תוארך טיפוס זהה על פי ממצא המטבעות העשיר למאה הד׳ לסה״נ (Husseini 1937: Pl. V), ובכפר סבא תוארך טיפוס זה מסוף המאה הג׳ עד למאה הו׳ לסה״נ (איילון תשנ״ה: איור 5:8).

(ג) כלי איפור דו־שפופרתי, שבו נמצא נעוץ מקל כחל (מרית), נתגלה בשוקת 3A (איור 4:13). לכלי גוון ירוק־טורקיז ולו שתי ידיות אוזן הנמשכות מן השפה אל אמצע הגוף וידית סל מעל הגוף. חוט אופקי כרוך סביב הכלי (ר׳ תיאור הכלי וטכניקת הייצור אצל גורין־רוזן תש״ס:66*). בתחתית השפופרת שבה היה מקל הכחל נמצא חומר איפור שהתקשה. חומר זה זוהה בבדיקות מעבדה כעופרת פחמתית.[3] למרות רעילותם הרבה של מלחי עופרת, לא מפתיע השימוש בהם, שכן בעולם העתיק לא היתה מודעות לסכנה שבהם. קבורת נשים עם כלי האיפור שלהן נזכרת בתלמוד הבבלי, שם מופיע סיפור על אישה שביקשה להיקבר עם מסרקה ועם ה״גובתא דכוחלא״ שלה (בבלי, ברכות יח ע״ב; דייגי־מנדלס תשמ״ט:41).

על פי בר״ג הכלי משתייך לטיפוס י״ב 3-2 ותאריכו מסוף המאה הד׳ עד למחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:175). הקבלה זהה נמצאה בקבר מ׳דומינוס פלוויט׳ (Bagatti and Milik 1958: Fig. 34:9). כלי דומה נתגלה בקבר בעין יברוד שתוארך לסוף המאה הד׳ לסה״נ (Husseini 1937: Pl. V). בקבר בבית שמש תוארך טיפוס זה מהרבע האחרון של המאה הד׳ עד לרבע הראשון של המאה הה׳ לסה״נ (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig. 17:2), בקבר בכפר סבא תוארך כלי דומה מסוף המאה הג׳ ועד למאה הו׳ לסה״נ (איילון תשנ״ה: איור 5:8) ובקבר בבית שאן תוארך כלי דומה מאמצע המאה הד׳ ועד לראשית המאה הה׳ לסה״נ (גורין־רוזן תש״ס: איור 2:24).

תכשיטים

בשקתות הקבורה נמצאו תכשיטים שהיו שייכים לנפטרים.

צמידים.— צמיד מזכוכית כהה (איור 3:11) בגוון ירקרק נמצא בשוקת 3B. בשל קוטרו הקטן ניתן לשער כי היה שייך לילד או לילדה. צמיד זהה נתגלה בקבר בחקל דמא בירושלים ותוארך שם למאות הג׳–הו׳ לסה״נ (Winter 1996: Fig. 7.2:1).

עשרה צמידים עשויים ברונזה וצמיד אחד עשוי ברזל (סל 221; לא צויר), התגלו במערה. הצמידים נחלקים לשלושה טיפוסים:

(א) צמיד עשוי חוטים קלועים, דוגמת הצמיד משוקת 2A (איור 6:22). צמידים דומים התגלו בקבר בבית שמש שתוארך מהרבע האחרון של המאה הד׳ עד לרבע הראשון של המאה הה׳ לסה״נ (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig. 18:2).

(ב) צמיד פשוט, ללא קישוט, דוגמת הצמידים משוקת 3A (איור 5:18) ומשוקת 2B (איור 7:29). צמידים דומים נמצאו בקבר בבית שמש (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig.18:5).

(ג) צמיד שעליו מרוקעת שורה של שמשות. כל שמש עשויה כמעגל חד־מרכזי שממנו יוצאות קרניים. צמיד כזה נתגלה בשוקת 3A (איור 5:17), וממנו נמצא רק שבר.

עגילים.— שלושה עגילים פשוטים התגלו במערה. עגיל ברונזה נתגלה בשוקת 2A (איור 6:23) ושני עגילים נמצאו בשוקת 1A, מהם אחד מברזל (איור 10:44) והשני מברונזה (איור 10:43).

חרוזים.— שלושה חרוזים עגולים זהים, העשויים מפאיאנס בגוון ירקרק, התגלו במערה:[4] חרוז אחד בשוקת 3A (איור 5:20) ושני חרוזים בשוקת 2B (איור 7:30).

סיכות ראש.— שלושה פריטים נמצאו במערה. הסיכות עשויות ברונזה או נחושת (אורך 9–10 ס״מ). ראש הסיכה עשוי בצורת כדור שקוטרו כ־0.5 ס״מ. שתי סיכות התגלו בשוקת 3A (איור 5:15, 16) וסיכה אחת נמצאה בפינה הדרומית־מערבית של חדר הקבורה (איור 15:86). סיכת ראש כזאת מכונה בתלמוד הבבלי ״מחט שאינה נקובה. הואיל ואישה אוגרת בה שערה״ (בבלי, שבת ס ע״א).

טבעות.— בשוקת 3A התגלו שתי טבעות שבורות עשויות ברזל (לא אוירו).

שונות

מריות.— שש מריות מברונזה אשר שימשו מקלות כחל לאיפור נמצאו בשקתות הקבורה, מהן צוירו רק השלמות. בשוקת 3B נמצא מקל כחל שלם (איור 3:10). בשוקת 3A נתגלה מקל כחל (איור 5:14) שהיה נעוץ בכלי איפור עשוי מזכוכית ולכוד בתוך חומר האיפור. בשוקת 2A התגלו שלושה מקלות כחל, מהם רק אחד שלם (איור 6:24), ובשוקת 2B נמצאה ידית של מרית נוספת.

מקלות כחל עשויים במתכונת אחידה שבה קצה אחד מעובה שנועד למריחת האיפור, והשני עשוי ככפית מוארכת שקצהָ מזווה — בקצה זה הועלה חומר האיפור מתוך הכלי (דייגי־מנדלס תשמ״ט:38). הקבלה למריות דומות נמצאה בקבר

בבית שמש שתוארך לרבע האחרון של המאה הד׳ ולרבע הראשון של המאה הה׳ לסה״נ (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig.17:4) ובקבר בכפר סבא (איילון תשנ״ה: איור 6:5, 8).

שפופרת.— חפץ עשוי פיסת נחושת או ברונזה שטוחה שגולגלה לצורת שפופרת נתגלה בשוקת 2B (איור 28:7). השפופרת שבורה בקצוות ואליה מולחם מתלה שדרכו ניתן להעביר חוט. כדי לחזק את השפופרת הולחם המתלה על אזור ההשקה בין קצות יריעת המתכת. בתוך השפופרת נמצאו שרידי חומר לא מזוהה וכן פיסת צמר.[5] מהות החפץ אינה ברורה וייתכן שהיה זה קמע שנקבר עם בעליו.

ביצת תרנגולת.— ממצא יוצא דופן זה[6] נתגלה בשוקת 1B (איור 40:9). הביצה השלמה היתה מונחת על הנקבר האחרון מבין שבעת הנקברים בשוקת 1B. מאחר והביצה היתה שלמה, מלבד נקב קטן בצדה, ברור שהיא לא שימשה לסעודת אבלים, אלא הונחה כסמל דתי. קליפות ביצים התגלו גם בשקתות 3A ו־1A והן מעידות שהנחת ביצים עם המת היתה נהוגה בקבר. לא נמצאו הקבלות למנהג זו, אך הוא נזכר בהקשר של קבורות של מרטירים (Smith and Cheetham 1875:589). מנהג זה קשור להתייחסות הנוצרית לביצה כסמל לתחיית המתים. ייתכן גם כי הנחת הביצים בקבר שלפנינו מעידה על חשיבות הנקברים, קדמותו של הסמל ואולי אף על זמן הופעתו.

סיכום

מערת הקבורה מנחלת אחים מתייחדת בכך שנמצאה אטומה ולא הופרעה במהלך השנים. על פי נרות החרס וכלי הזכוכית ניתן להבחין כי השימוש בה היה ממושך.

הנרות שהתגלו בשקתות תוארכו למאות הג׳–הה׳ לסה״נ וכלי הזכוכית שהתגלו בהן תוארכו למאות הג׳–הו׳ לסה״נ. הנרות שהתגלו על רצפת חדר הקבורה תוארכו למאות הג׳–הו׳ לסה״נ, ואילו הנרות שהתגלו על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה תוארכו למאות הד׳–הז׳ לסה״נ. כלי הזכוכית שנמצאו על הרצפה תוארכו מאמצע המאה הד׳ עד למאה הז׳ לסה״נ.

כיוון שכלי הזכוכית אינם קדומים לאמצע המאה הד׳ לסה״נ, ניתן להניח שהשימוש במערה החל בתקופה זו. את סיום השימוש במערה ניתן לקבוע על פי שני נרות סנדל גדולים שהופעתם החלה לא לפני המאה הו׳ ועל פי כלי הזכוכית המאוחרים שתוארכו למאה הז׳ לסה״נ. נראה אפוא, כי ניתן לקבוע את תום השימוש במערה לראשית המאה הז׳ לסה״נ.

הנרות הרבים שנמצאו בקבר בכלל ובשקתות בפרט עשויים להעיד כי הם שימשו לא רק את הקוברים, אלא גם מנחות קבורה. לו היו נרות אלה משמשים לתאורה בלבד, ספק אם היו מניחים אותם בשקתות הקבורה. רחמני (תשכ״ד:28) סבר כי הנרות מיועדים להאיר את דרכם של המתים בשאול. במשנה מוזכר נוהג של הדלקת נר לכבוד הנפטר (קלונר תש״ם:254), ייתכן כי מנהג זה משתקף בהנחת הנרות על גופות הנפטרים.

האפשרות שהקבורות האחרונות במערה הן של אנשים שהוגדרו כמרטירים עולה מהימצאות ביצת התרנגול ליד שלושה מהנקברים — תופעה נדירה למדי. ייתכן שניתן ליחס את התופעה לטבח שערכו הפרסים בנוצרים בשנת 614 לסה״נ, מאורע המציין את סיום השימוש במערה.

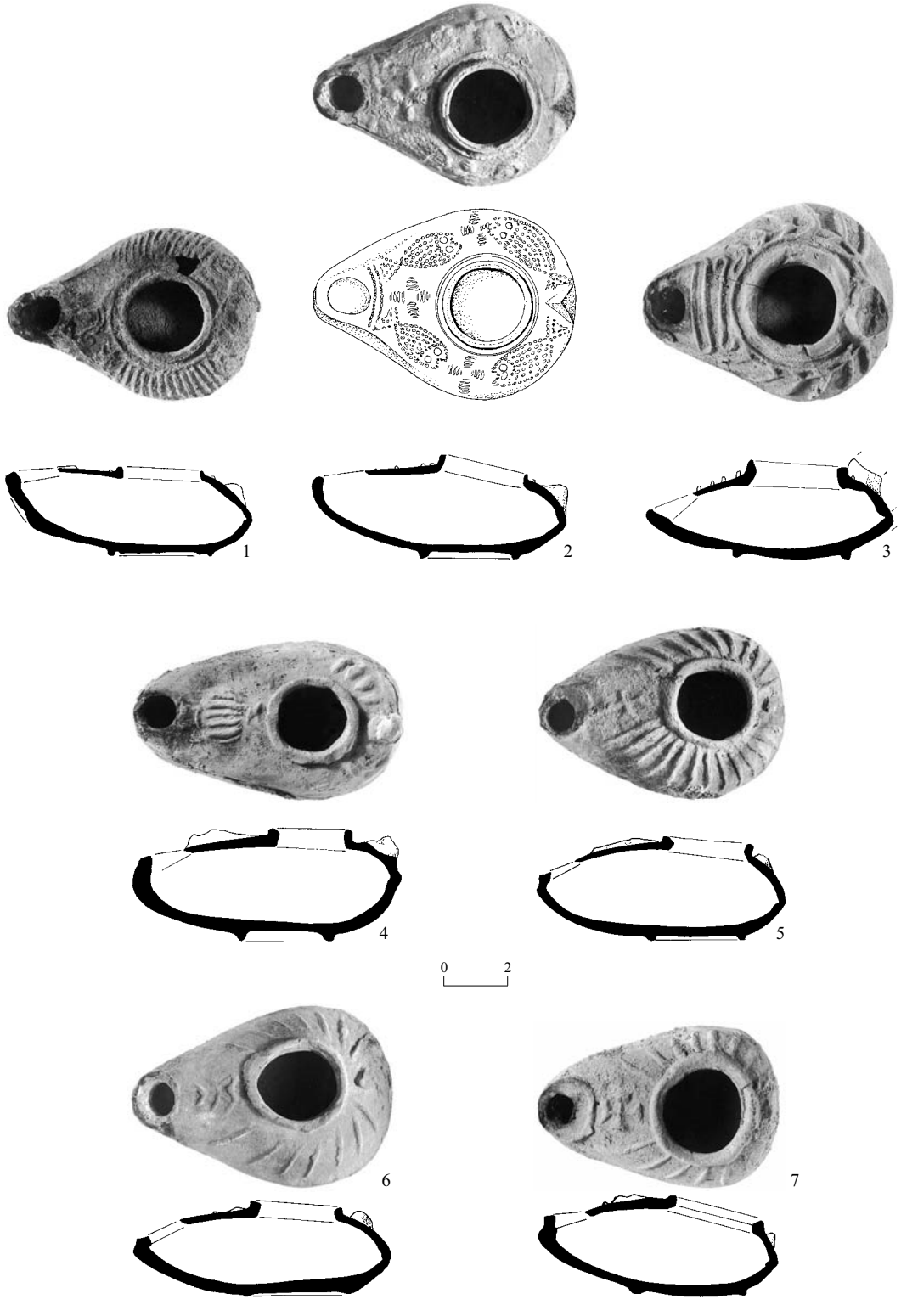

איור 2. הממצאים משוקת 3B.

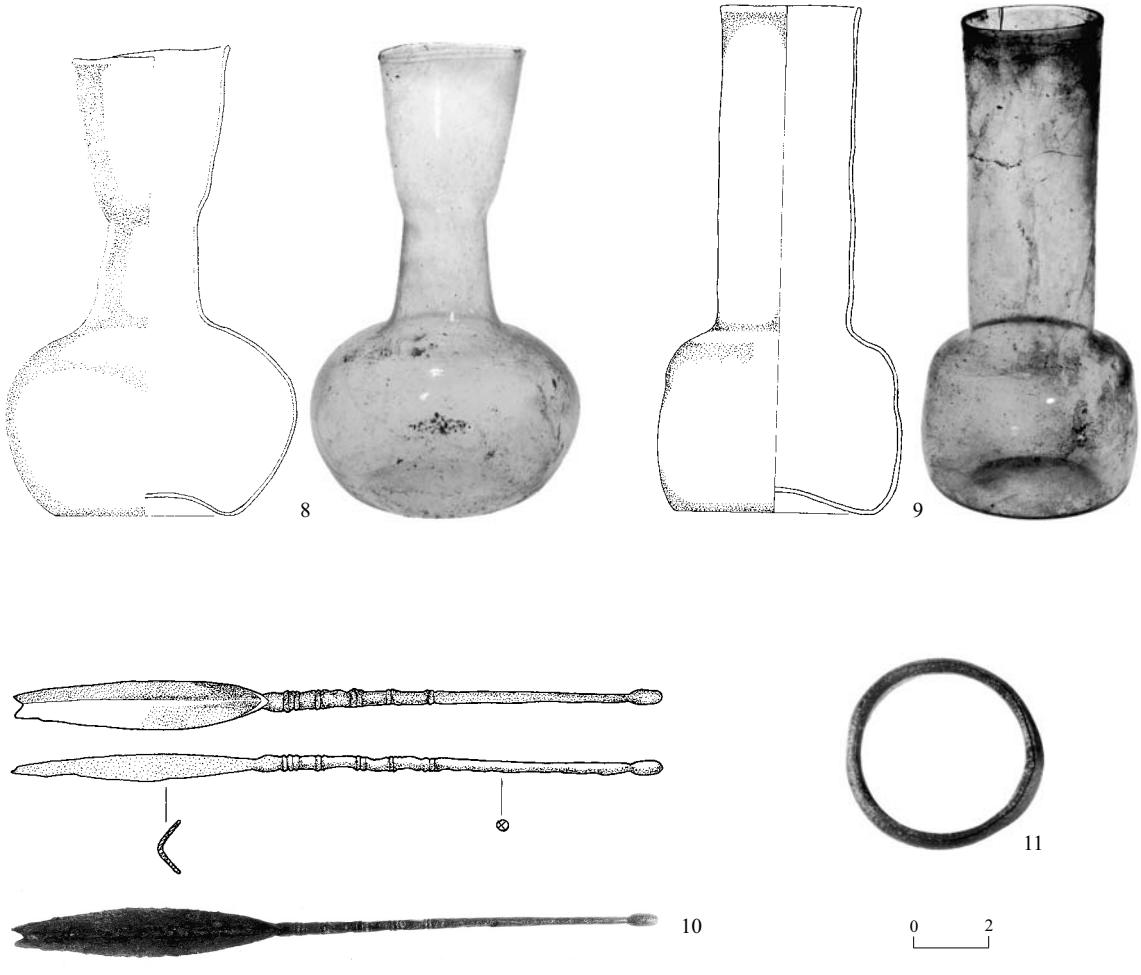

איור 3. הממצאים משוקת 3B (המשך).

מס׳	סל	חפץ	תיאור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)	איור
1	174	נר	טין חום בהיר	א	סוף המאה הג׳–המאה הד׳	2
2	165	נר	טין בגוון צהוב בהיר–לבן	ג	המאה הג׳–ראשית המאה הה׳	2
3	164	נר	טין חום בהיר	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	2
4	160	נר	טין כתום, הפך לחום בצריפה	ד	סוף המאה הד׳–המאה הה׳	2
5	161	נר	טין חום־כתום	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	2
6	162		טין חום־כתום	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	2
7	163	נר	טין חום בהיר	ה	המאות הד׳–הה׳ לסה״נ	2
8	202	בקבוק	זכוכית		אמצע המאה הה׳–המאה הו׳	3
9	201	בקבוק	זכוכית		אמצע המאה הה׳–המאה הו׳	3
10	217	מרית	ברונזה		המאות הד׳–הה׳	3
11	204	צמיד	זכוכית		המאות הג׳–הה׳	3

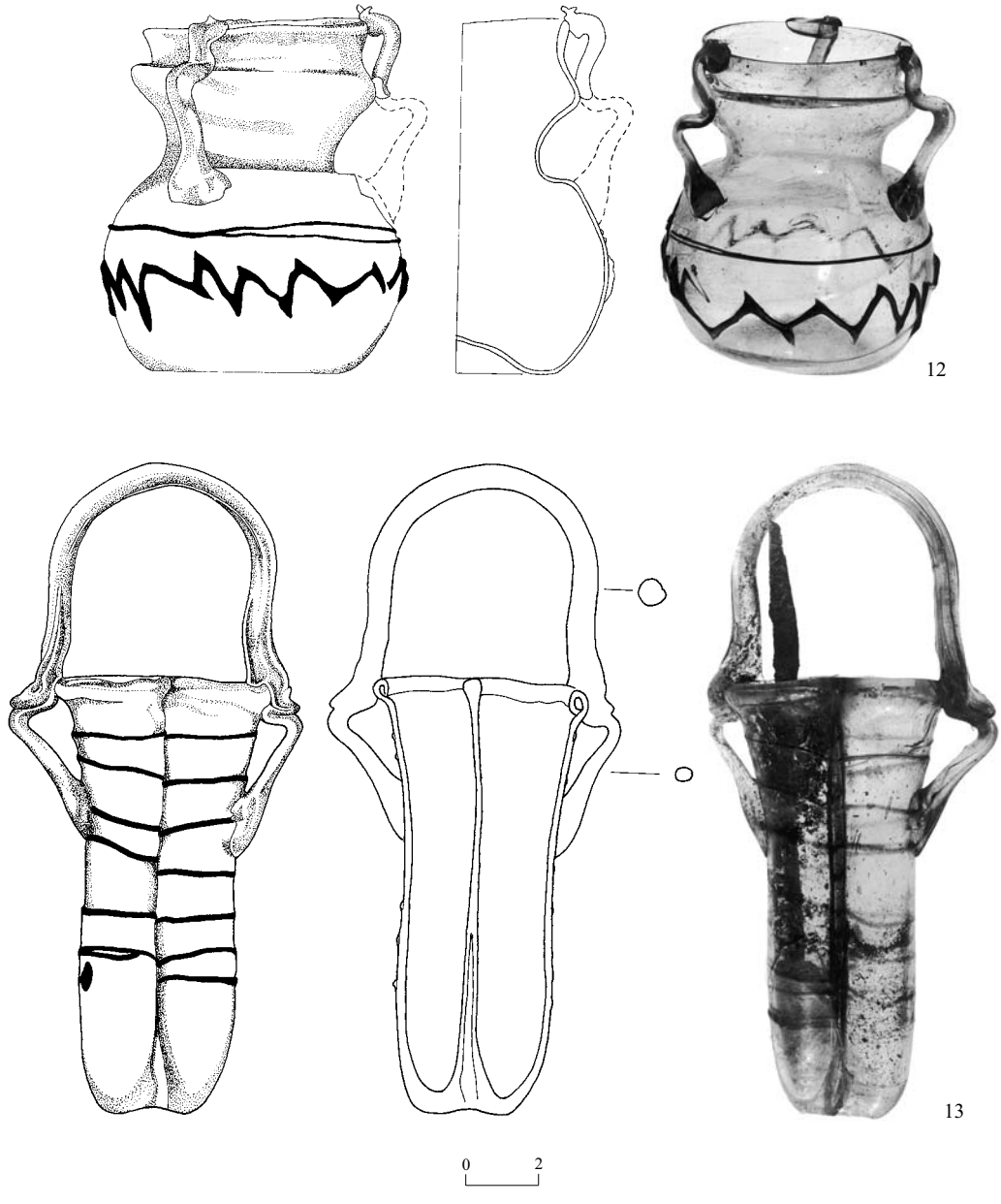

איור 4. הממצאים משוקת 3A.

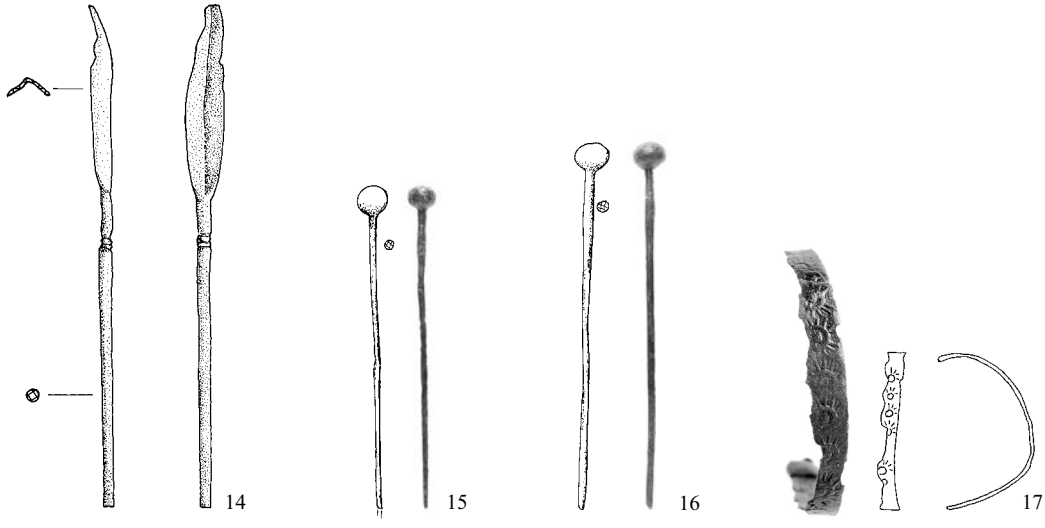

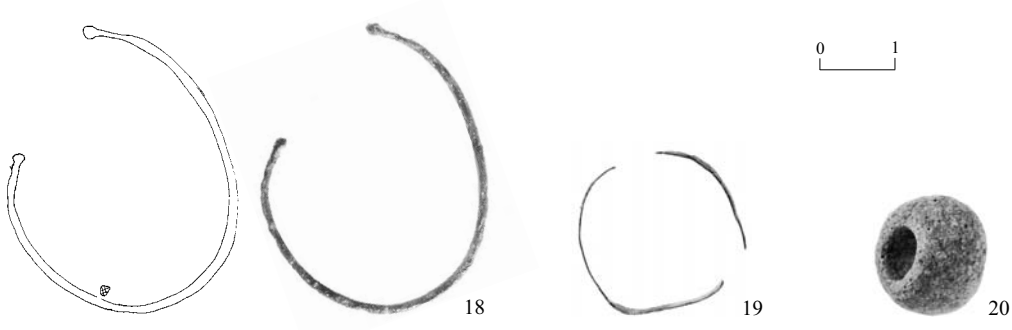

איור 5. הממצאים משוקת 3A (המשך).

מס׳	סל	חפץ	תיאור	תאריך (לסה״נ)	איור
12	216	צנצנת	זכוכית	המאות הד׳–הה׳	4
13	219	כלי איפור	זכוכית	המאות הד׳–הה׳	4
14	218	מרית	ברונזה	המאות הד׳–הה׳	5
15	225	סיכת רכיסה	ברונזה		5
16	220	סיכת רכיסה	ברונזה		5
17	222	צמיד מעוטר	ברונזה		5
18	223 224	צמיד	ברונזה		5
19	222	צמיד	ברונזה		5
20	227	חרוז ירוק	פאיאנס		5
-	210 ,209	שברי ביצה			
-	214 ,213 221	שברי תכשיטים	ברזל		

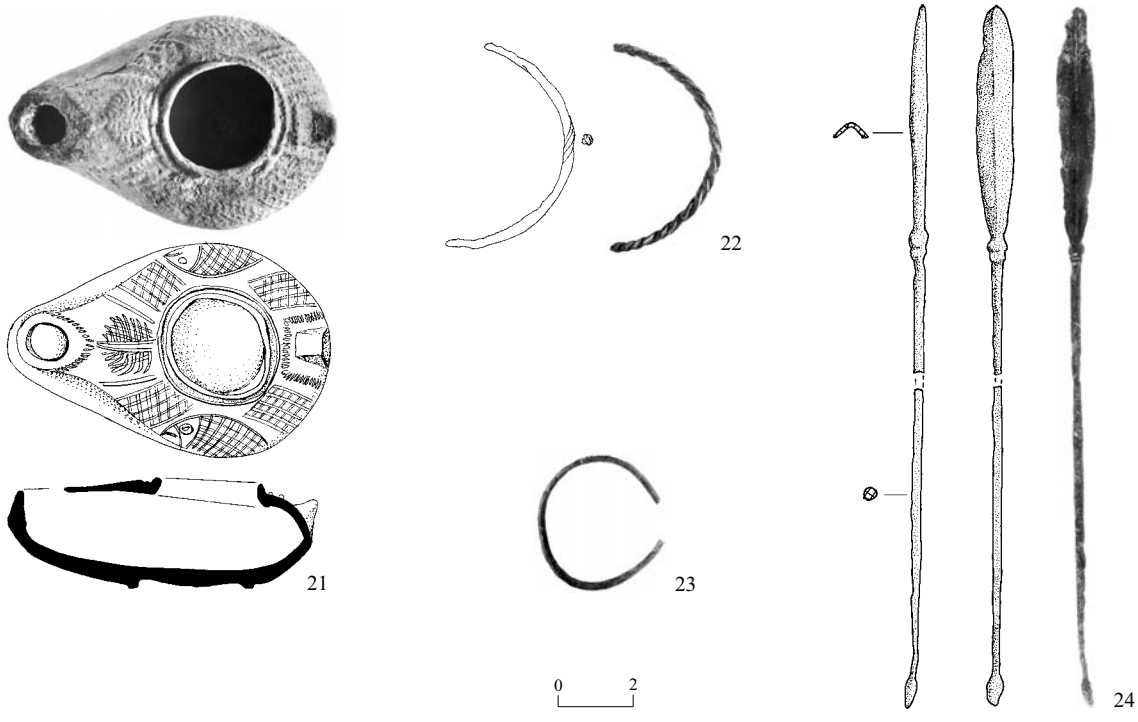

איור 6. הממצאים משוקת 2A.

מס׳	סל	חפץ	תיאור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)
21	181	נר	טין כתום	ג	המאה הג׳—ראשית המאה הה׳
22	242	צמיד	ברונזה		המאות הג׳—הד׳
23	237	עגיל	ברונזה		
24	236	מרית	ברונזה		המאות הג׳—הד׳
-	238 235 228	שברי 2 ידיות ומרית (כפית)	ברונזה		המאות הג׳—הד׳
-	233 239 243	קטע חוט ושברי צמידים	ברונזה		
-	230	מטבע	ברונזה		
-	241	חרוז	אבן גיר		

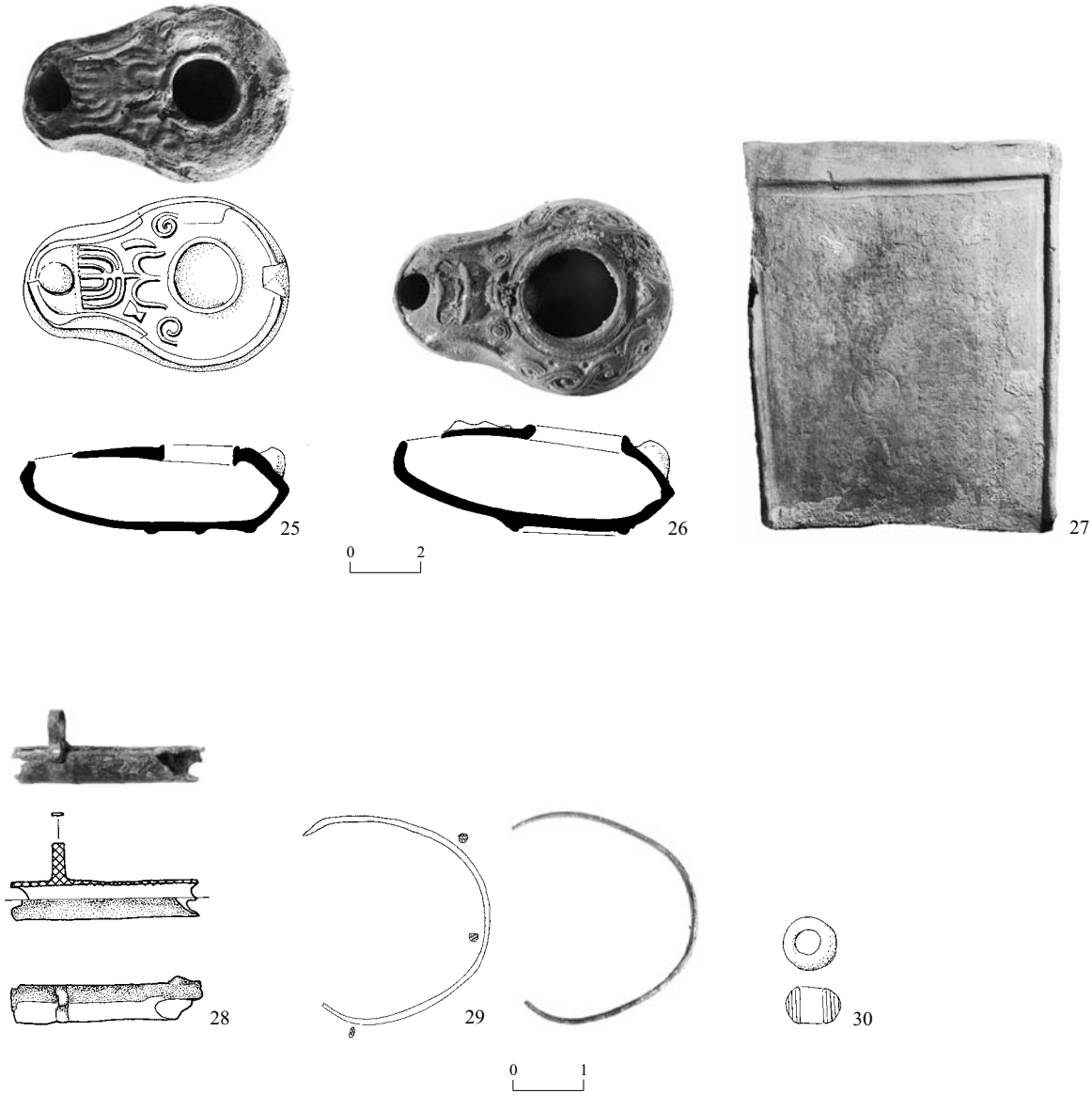

איור 7. הממצאים משוקת 2B.

מס׳	סל	חפץ	תיאור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)
25	180	נר	טין בגוון קרם־לבן, שרידי חיפוי אדום מבחוץ	ב	המאות הג׳–הה׳
26	178	נר	טין חום בהיר־כתום	ב	סוף המאה הג׳–המאה הה׳
27	300	אריח	חרס		
28	240	גליל	ברונזה		
29	231	צמיד	ברונזה		המאות הד׳–הה׳
30	229	חרוז	זכוכית טורקיז		

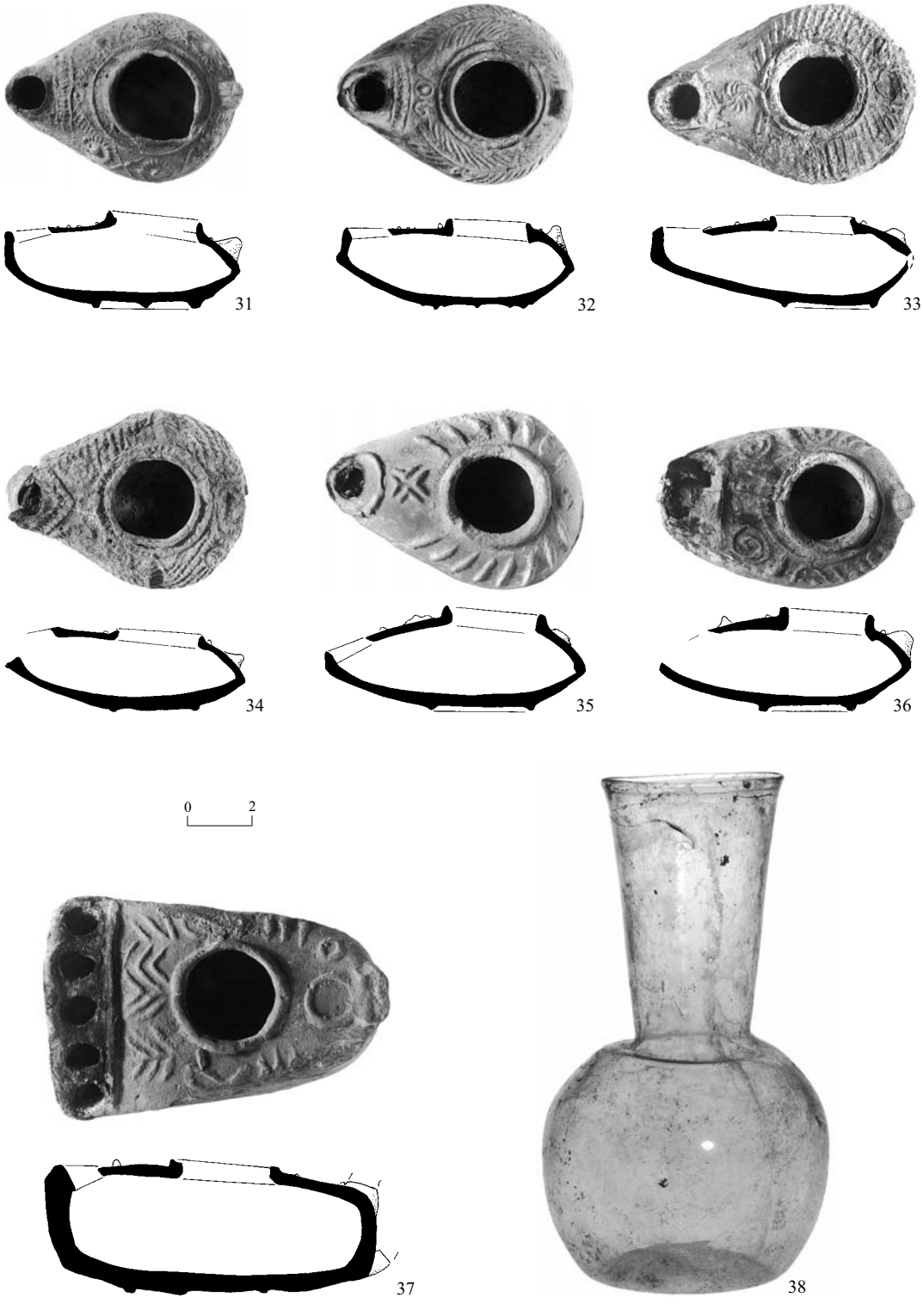

איור 8. הממצאים משוקת 1B.

0 2

איור 9. הממצאים משוקת 1B (המשך).

מס׳	סל	חפץ	תיאור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)	איור
31	169	נר	טין חום־אדמדם	א	סוף המאה הג׳–ראשית המאה הה׳	8
32	167	נר	טין כתום	א	סוף המאה הג׳–המאה הד׳	8
33	172	נר	טין צהבהב	ג	המאות הג׳–הה׳	8
34	171	נר	חום בהיר־צהבהב	ג	סוף המאה הג׳–המאה הד׳	8
35	166	נר	טין חום	ד	סוף המאה הד׳–המאה הה׳	8
36	173	נר	טין חום	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	8
37	168	נר חמש־פיות	טין כתום	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	8
38	205 206	2 בקבוקים	זכוכית		המאות הג׳–הו׳	8
39	203	צמיד	ברונזה			9
40	200	ביצה				9

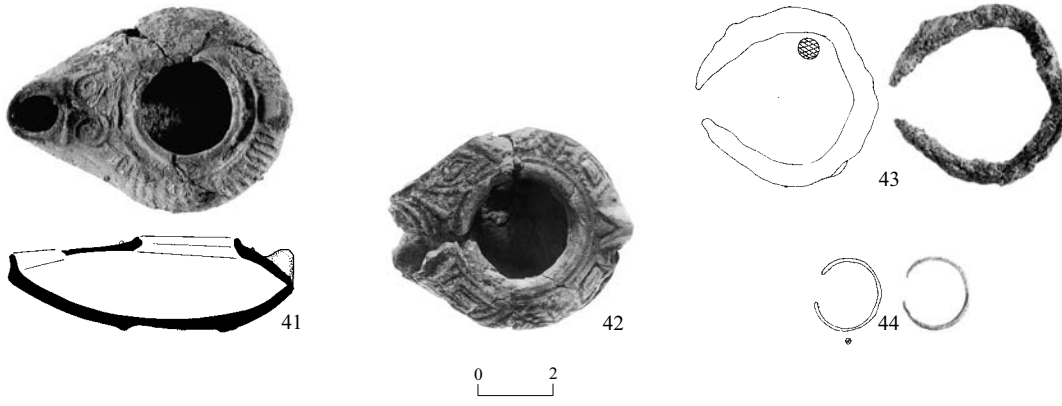

איור 10. הממצאים משוקת 1A.

מס׳	סל	פריט	תיאור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)
41	177	נר	טין כתום	ג	סוף המאה הג׳–המאה הד׳
42	176	נר	טין חום בהיר־צהבהב	ג	סוף המאה הג׳–המאה הד׳
43	212	עגיל	ברונזה		
44	211	עגיל	ברזל		
-	217	מטבע	ברונזה		
-	226	צמיד שבור	ברונזה		
-	208	שבר ביצה			

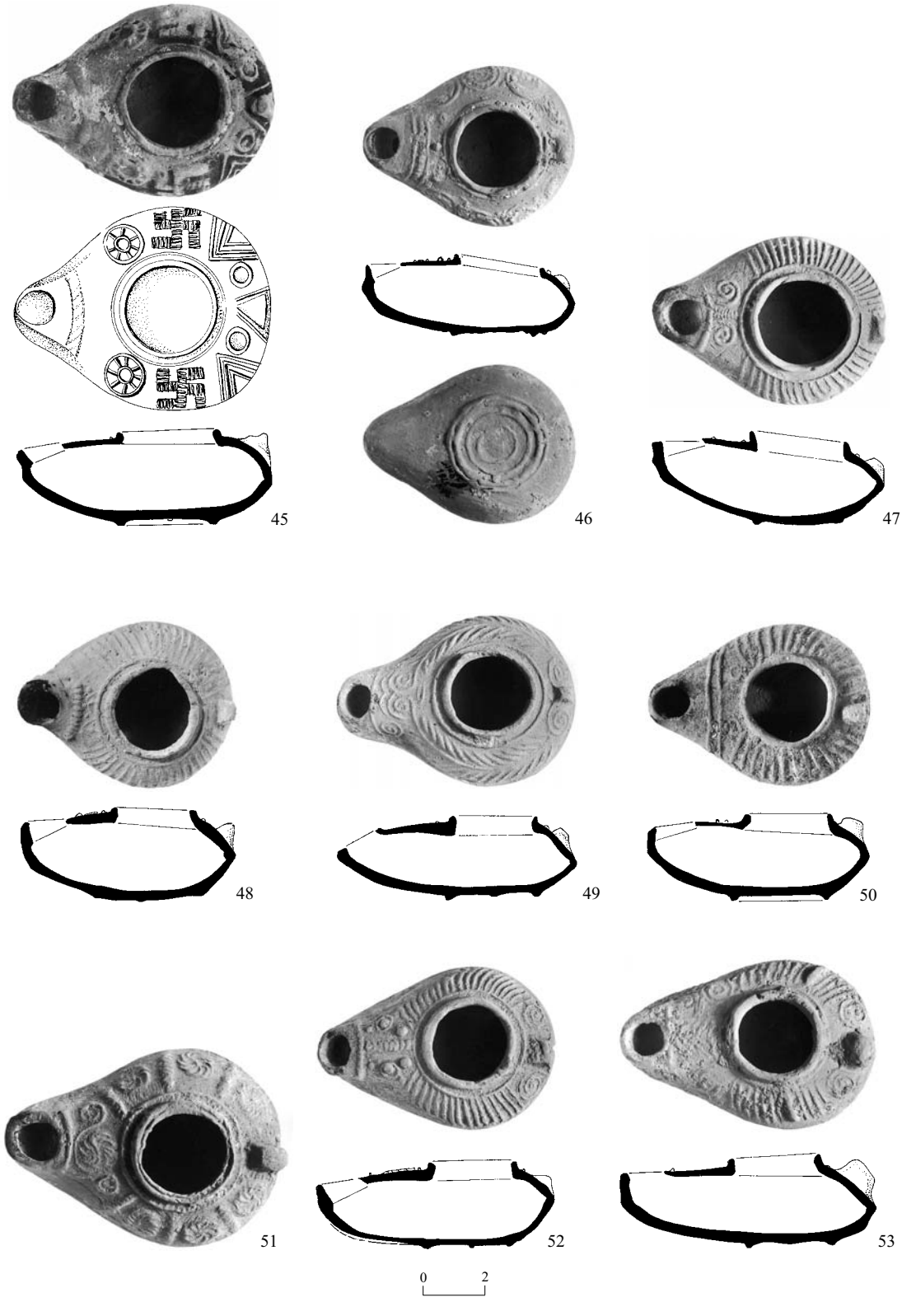

איור 11. הממצאים על רצפת חדר הקבורה.

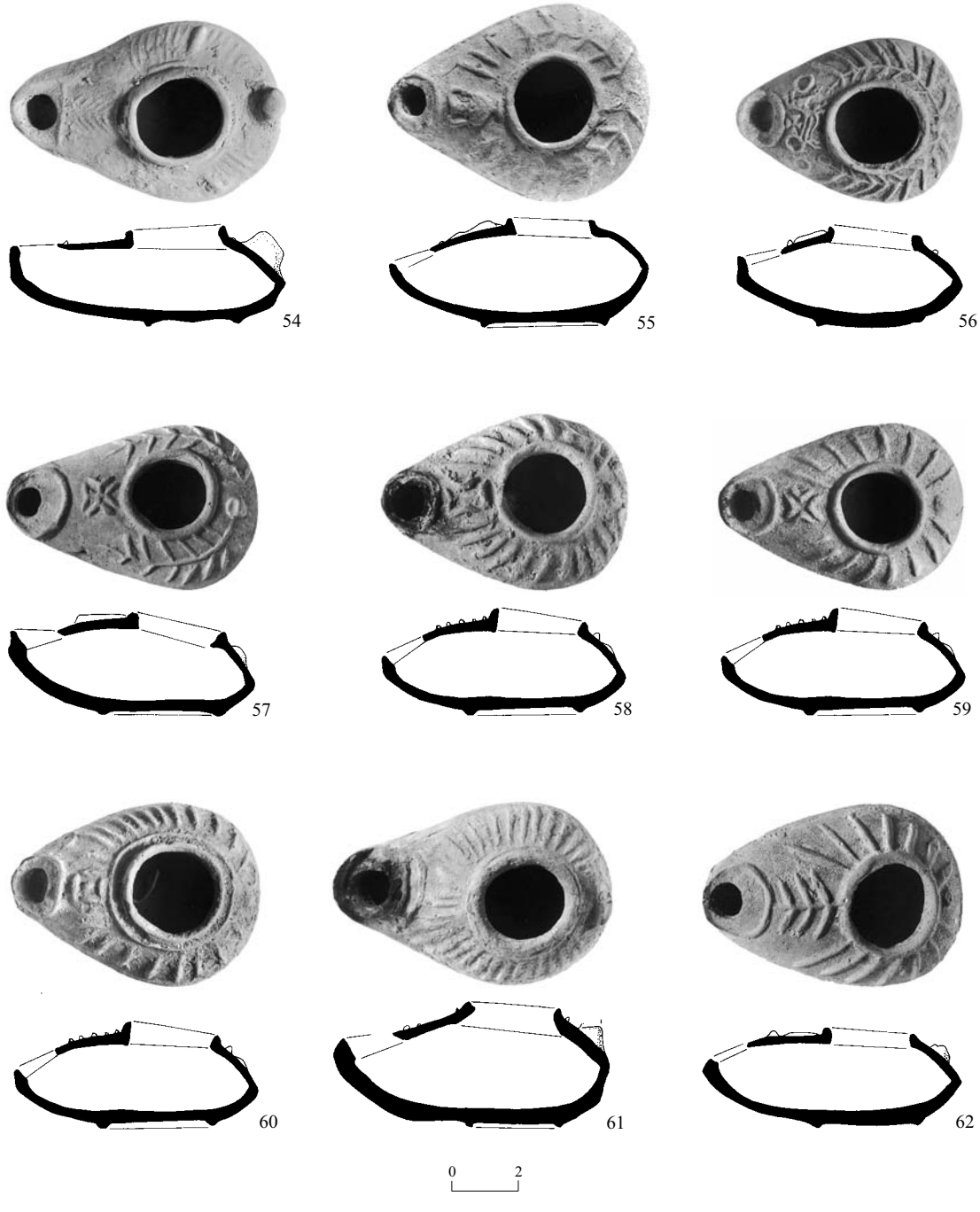

איור 12. הממצאים על רצפת חדר הקבורה (המשך).

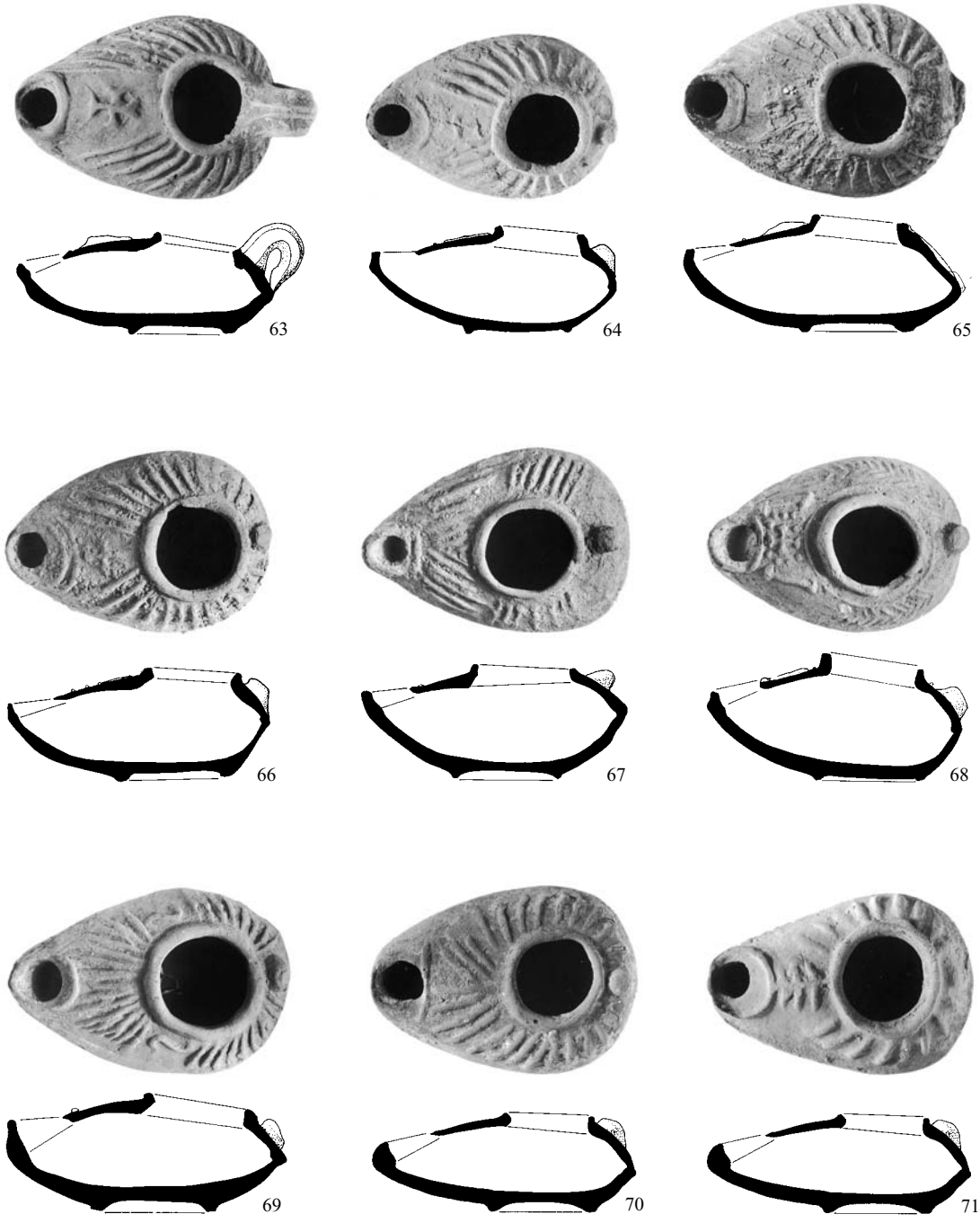

איור 13. הממצאים על רצפת חדר הקבורה (המשך).

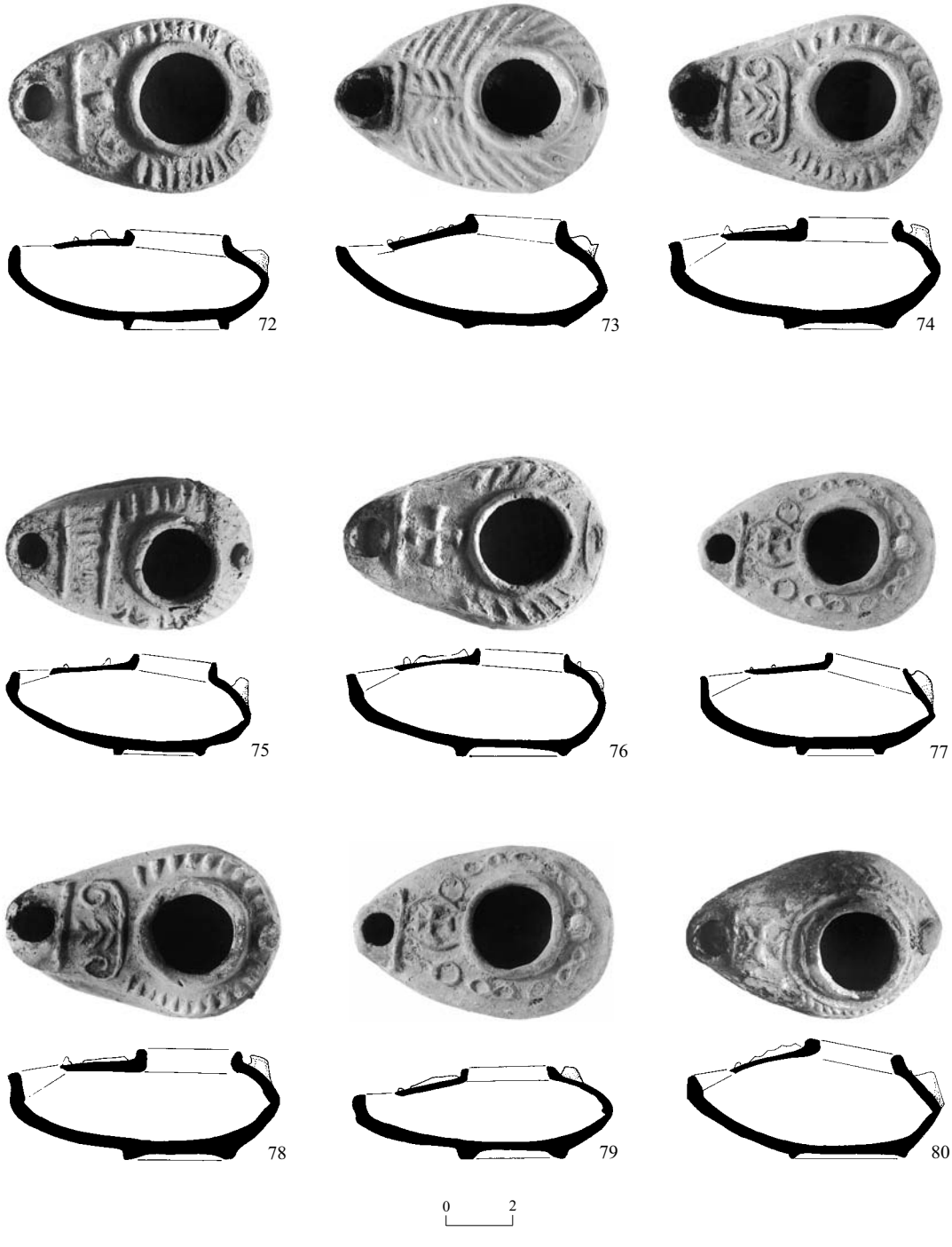

איור 14. הממצאים על רצפת חדר הקבורה (המשך).

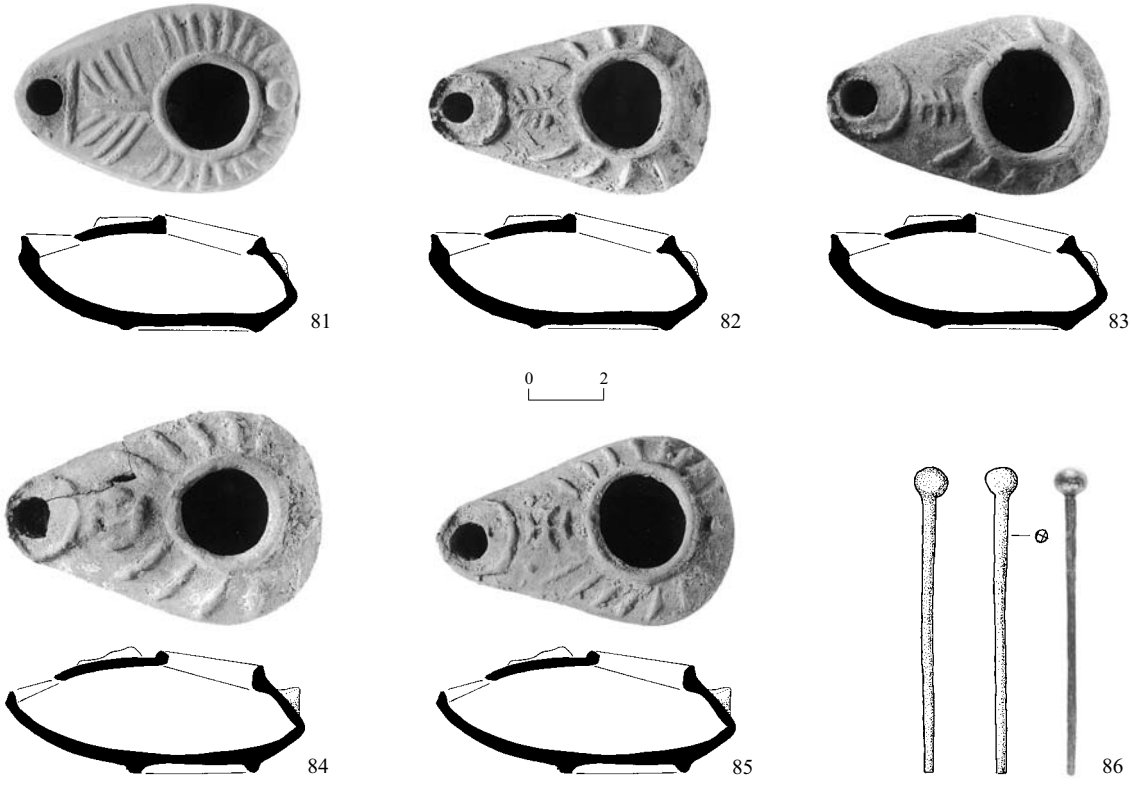

איור 15. הממצאים על רצפת חדר הקבורה (המשך).

מס׳	סל	פריט	תיאור	איור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)	הערות
45	106	נר	טין כתום	11	א	המאות הג׳–הד׳	בפינה הדרומית־מזרחית
46	101	נר	טין חום בהיר־כתום	11	א	המאות הג׳–הד׳	
47	132	נר	טין חום	11	א	המאות הג׳–הד׳	
48	128	נר	טין חום	11	ג	המאות הג׳–הה׳	
49	156א	נר	טין כתום	11	א	המאות הג׳–הד׳	
50	138	נר	טין חום	11	א	המאות הג׳–הד׳	
51	128	נר	טין חום־כתום	11	א	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה ה׳	
52	151	נר	טין חום־אדמדם	11	ג	המאות הג׳–הה׳	
53	135	נר	טין חום־כתום	11	ד	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
54	156	נר	טין כתום	12	ד	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
55	152 157 109	3 נרות	טין כתום	12	ד	המאות הד׳–הה׳	
56	137	נר	טין חום	12	ד	המאות הד׳–הה׳	
57	102	נר	טין כתום	12	ד	סוף המאה הד׳–המאה הה׳	
58	147	נר	טין חום־כתום	12	ד	המאות הד׳ – הו׳	
59	140	נר	טין חום	12	ד	המחצית השנייה של המאה הד׳– המאה הה׳	

הממצאים על רצפת חדר הקבורה (המשך).

מס׳	סל	פריט	תיאור	איור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)	הערות
60	146	נר	טין חום־כתום	12	ד	המחצית השנייה של המאה הד׳— המאה הה׳	
61	103	נר	טין כתום	12	ו	המאות הד׳–הה׳	
62	104	נר	טין כתום	12	ו		בפינה הדרומית־מזרחית
63	150	נר	טין חום־כתום	13	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	
64	153	נר	טין חום	13	ד	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	
65	149	נר	טין כתום	13	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
66	148	נר	טין כתום	13	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	
67	139	נר	טין כתום	13	ו	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	
68	143	נר	טין חום	13	ה	המאות הד׳–הה׳	
69	144	נר	טין חום־כתום	13	ה	המאות הד׳–הה׳	
70	142	נר	טין חום־כתום	13	ה	המאות הד׳–הה׳	
71	100	נר	טין חום	13	ה	המאות הד׳–הה׳	
72	141	נר	טין כתום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
73	158	נר	טין כתום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
74	134	נר	טין כתום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
75	130	נר	טין כתום	14		המאות הד׳–הה׳	
76	148א	נר	טין כתום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
77	154 105	2 נרות	טין חום בהיר	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
78	105	נר	טין חום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
79	154א	נר	טין חום	14	ה	המאות הד׳–הה׳	
80	131	נר	טין חום־כתום	14	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה ה׳	
81	109 134	2 נרות	טין חום בהיר	15	ה		
82	157א	נר חרס	טין חום בהיר	15	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הו׳	
83	157	נר	טין כתום	15	ה	המחצית השנייה של המאה הד׳–המאה הה׳	
84	145	נר	טין חום בהיר	15	ג	המאה הג׳–ראשית המאה הה׳	
85	155	נר	טין חום בהיר	15	ג	המאה הג׳–ראשית המאה הה׳	
	108	בקבוק	זכוכית גוף הכלי שבור			אמצע המאה הה׳–המאה הו׳	
	107	מטבע	ברונזה				
86	159	סיכת רכיסה	ברונזה	15			

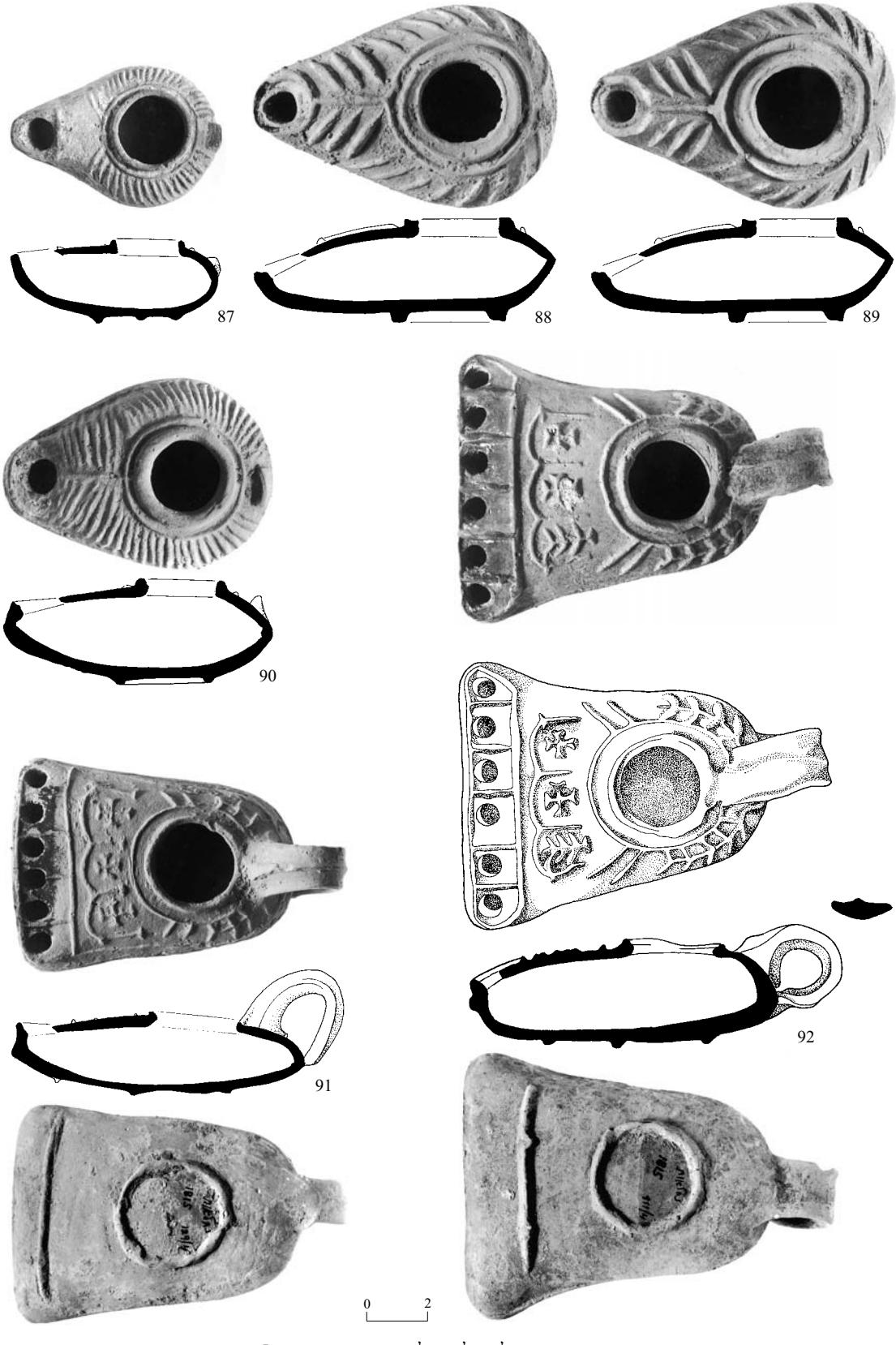

איור 16. הממצאים על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4).

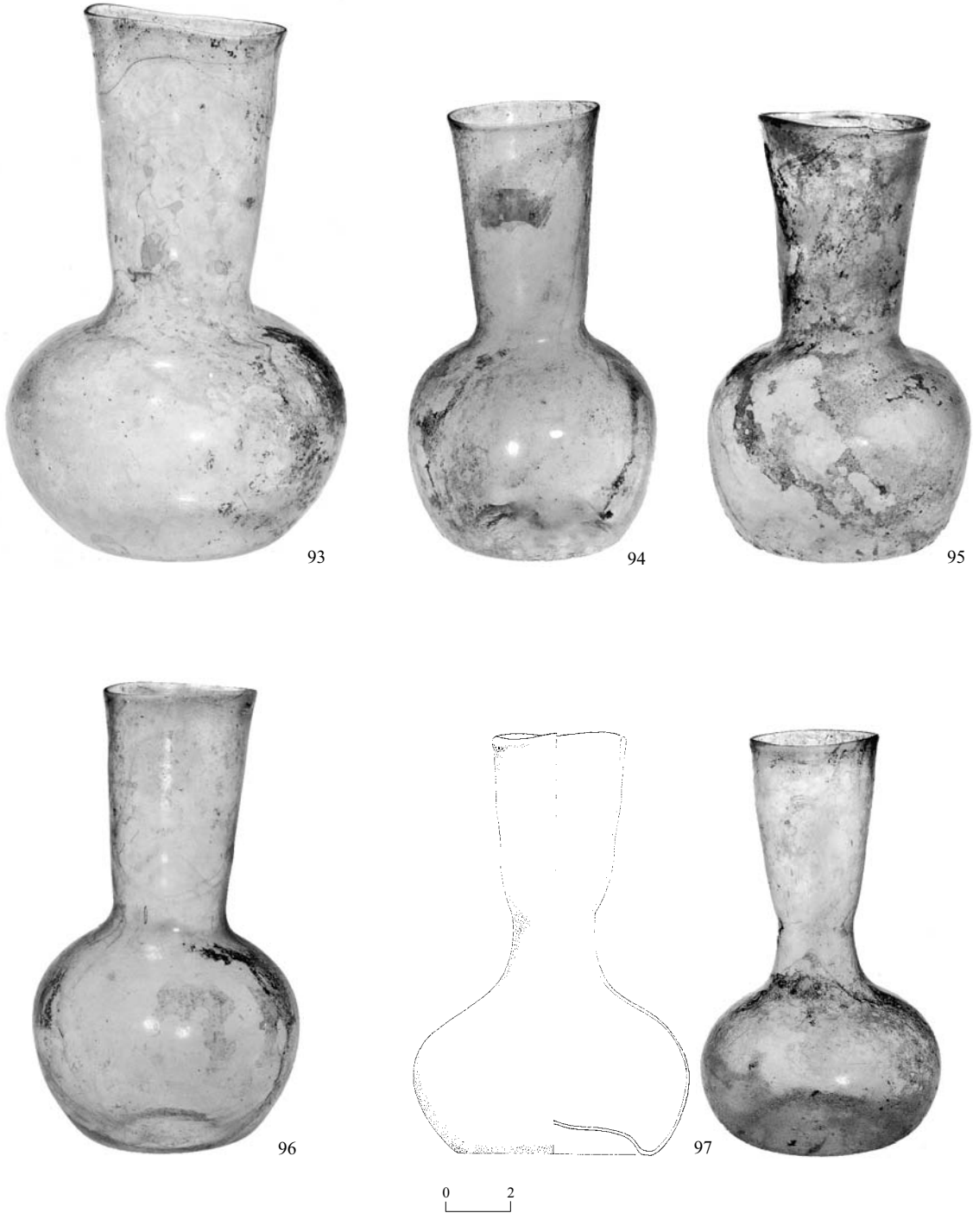

איור 17. הממצאים על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4) (המשך).

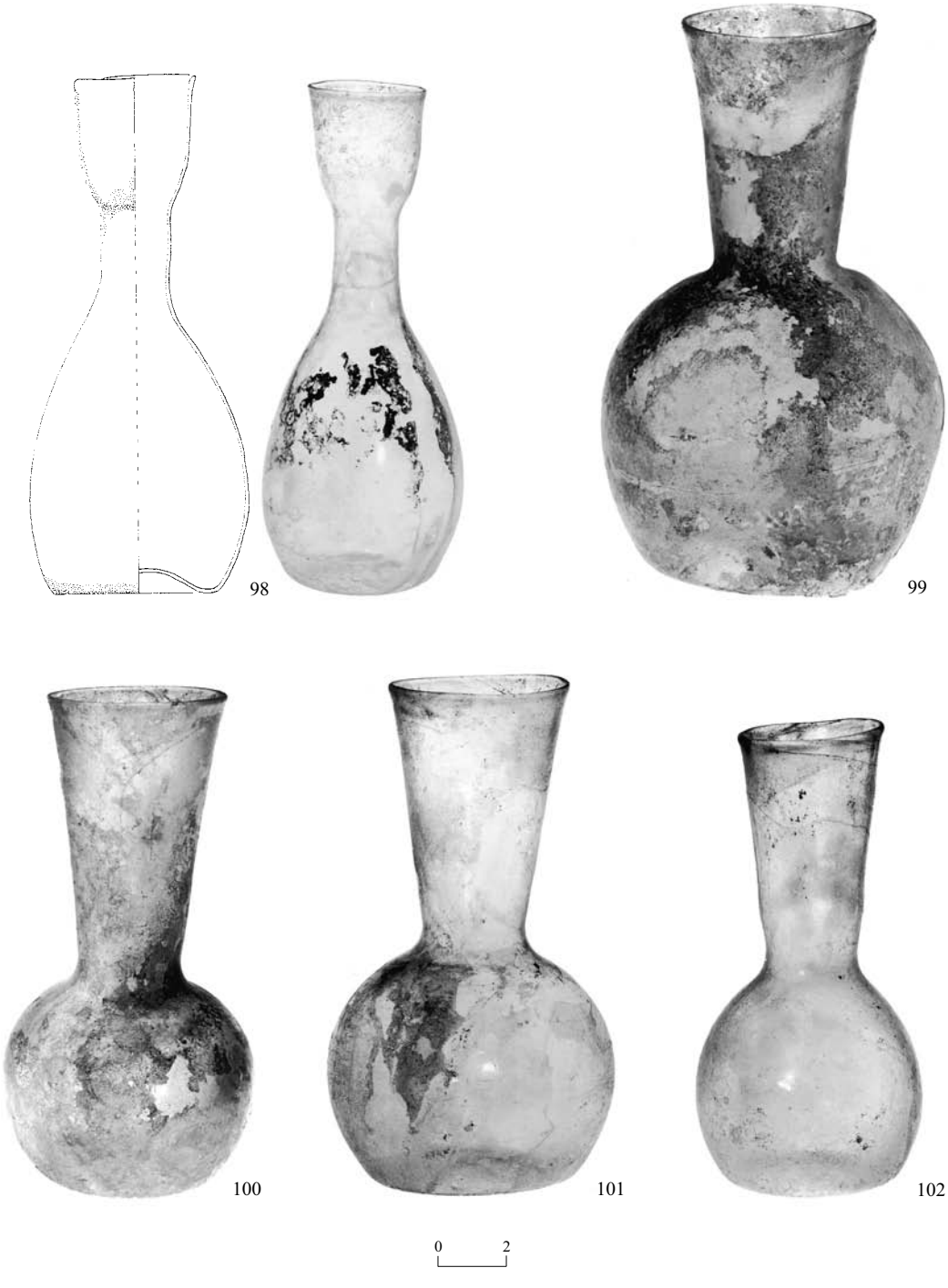

איור 18. הממצאים על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4) (המשך).

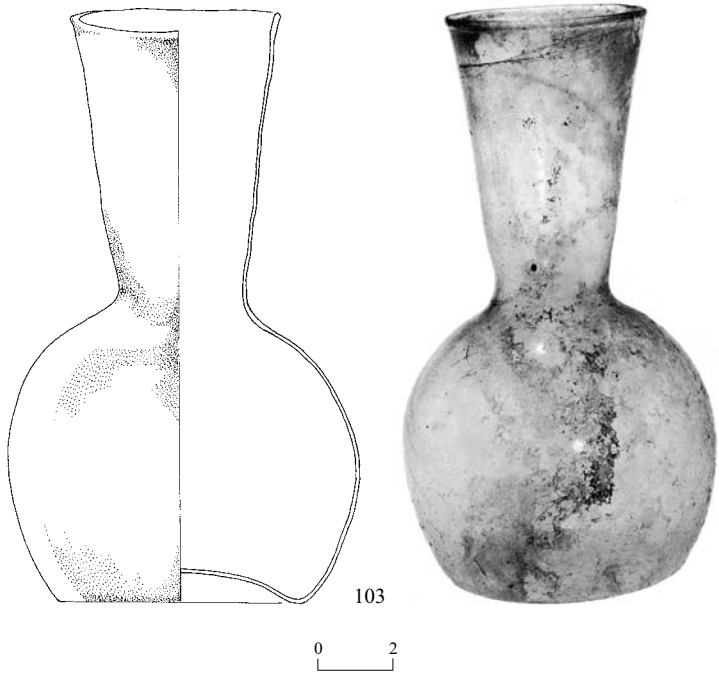

איור 19. הממצאים על המילוי שעל רצפת חדר הקבורה (L4) (המשך).

מס׳	סל	פריט	תיאור	איור	טיפוס	תאריך (לסה״נ)	הערות
87	127	נר	טין אפור בהיר	16	ג	המאה הג׳–ראשית המאה הה׳	
88	133	נר	טין חום בהיר־צהבהב	16	ז	המאות הה׳–הח׳	
89	125	נר	טין חום בהיר־צהבהב	16	ז	המאות הה׳–הח׳	
90	126	נר	טין חום־כתום	16	ה	המאות הד׳–הה׳	
91	129	נר שש פיות	טין חום־כתום	16	ו	המאות הד׳–הה׳	בפינה הדרומית־מזרחית
92	111	נר שש פיות	טין חום־כתום	16	ו	המאות הד׳–הה׳	בפינה הדרומית־מזרחית
93	118	בקבוק	זכוכית	17		המאות הה׳–הו׳	
94	116	בקבוק	זכוכית	17		המאות הה׳–הו׳	בפינה הדרומית־מזרחית
95	113	בקבוק	זכוכית	17		המאות הה׳–הו׳	
96	120	בקבוק	זכוכית	17		המאות הה׳–הו׳	בפינה הדרומית־מזרחית
97	114	בקבוק	זכוכית	17		המאות הה׳–הו׳	
98	119	בקבוק	זכוכית	18		אמצע המאה הה׳–המאה הו׳	
99	127	בקבוק	זכוכית	18		המאות הה׳–הו׳	
100	115	בקבוק	זכוכית	18		המאות הה׳–הו׳	
101	124	בקבוק	זכוכית	18		המאות הה׳–הו׳	
102	123	בקבוק	זכוכית	18		המאות הה׳–הו׳	
103	112	בקבוק	זכוכית	19		המאות הה׳–הו׳	

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-1815) נערכה בחודש יולי 1991 בהשתתפות אפרת אסף. תודתי לאלון זהבי על שאפשר לי לפרסם את החפירה. סייעו כרמן הרש (ציור ממצא), צילה שגיב (צילום ממצא).

[2] בשנת 1998 נחפרו על ידי רינה אבנר קברים מן התקופה הביזנטית לאורך תוואי כביש מס׳ 1 בירושלים. הקברים הכילו נרות רבים הזהים או דומים מאוד לנרות מהקבר הנדון כאן. הדוח נמצא בהכנה ותודתי לחופרת על שאפשרה לי לציין ממצאים אלה.

[3] תודתי לאבינעם זהבי, הקריה למחקר גרעיני, על עריכת הבדיקה.

[4] תודתי לענת כהן־ויינברגר שזיהתה את החומר.

[5] הצמר זוהה על ידי תמר שיק ואני מודה לה על כך.

[6] הביצה זוהתה על ידי פרופ׳ איתן צ׳רנוב ז״ל.

הפניות

איילון א׳ תשנ״ה. מבנה קבורה רומי־ביזאנטי בח׳ סביה, כפר סבא. **עתיקות** 25:27–40.

בן־אריה י׳ תשמ״ח. **עיר בראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה**. ירושלים.

בר״ג ד׳ תש״ל. **כלי הזכוכית בארץ ישראל בתקופה הרומית והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

בר״ג ד׳ תשל״ב. מערת קברים מן התקופה הביזאנטית ע״י נתיב הל״ה. **עתיקות** ז:81–87.

גורין־רוזן י׳ תש״ס. כלי זכוכית ממערת קבורה בבית שאן. **עתיקות** 39:61*–67*.

דייגי־מנדלס מ׳ תשמ״ט. **בשמים ותמרוקים בימי קדם** (קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל). ירושלים.

זהבי א׳ תשנ״ג. ירושלים — נחלת אחים. **חדשות ארכיאולוגיות** צט:57–58.

זוסמן ו׳ תשמ״ה–תשמ״ו. עיטורי דמויות בנרות חרס ארץ ישראליים מטיפוס ״בית נטיף״ מייצורם של בית האולפנה הדרומי ובתי מלאכה צפוניים. **ישראל — עם וארץ** ב–ג: 63–86.

זוסמן ו׳ תשמ״ח. מערת קברים עתיקה ברחובות. **עתיקות** ה:69–71.

ישראלי י׳ ואבידע א׳ תשמ״ח. **נרות חרס מארץ ישראל. אוסף לואיס וכרמן ווארשאו במוזיאון ישראל**. ירושלים.

מאיר ל״א תרפ״ד. מערת קברים בשכונת נחלת אחים. **קובץ** א׳: 71–72.

מגן י׳ תשמ״ט. מבצר רומי ומנזר מן התקופה הביזנטית בח״רבת אל־כיליה. **קדמוניות** 85:45–87.

קלונר ע׳ תש״ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

רחמני ל״י תשכ״ד. קבר יסון. **עתיקות** ד:2–39.

Bagatti B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" (Monte Oliveto, Gerusalemme)* I: *La necropoli del periodo romano*. Jerusalem.

Barag D. 1978. *Ḥanita*, *Tomb XV: A Tomb of the Third and Early Fourth Century CE* (*ʻAtiqot* [*ES*] 13). Jerusalem.

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–94.

Hadad S. 1997. Oil Lamps from the Third to the Eighth Century C.E. at Scythopolis–Bet Shean. *Dumbarton Oaks Papers* 51:147–183.

Husseini S.A.S. 1937. A Rock-Cut Tomb Chamber at Ain Yabrud. *QDAP* 6:54–55.

Katsnelson N. 1999. Glass Vessels from the Painted Tomb at Migdal Ashqelon. *ʻAtiqot* 37:67–82.

Kennedy C.A. 1963. The Development of the Lamp in Palestine. *Berythus* 14:67–115.

Loffreda S. 1993. Motivi Decorativi Nelle Lucerne Del Tipo 17A. *LA* 43:411–437.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Shloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Seligman J., Zias J. and Stark H. 1996. Late Hellenistic and Byzantine Burial Caves at Givʻat Sharet, Bet Shemesh. *ʻAtiqot* 29:43–62.

Shapira L. and Peleg O. 2003. Pottery Lamps of the Byzantine Period from Area XV. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar* (Qedem 43). Jerusalem. Pp. 104–108.

Smith W. and Cheetham S. 1875. *A Dictionary of Christian Antiquities*. London.

Winter T. 1996. The Glass Vessels. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 95–103.

Zias J. This volume. Anthropological Analysis of the Human Skeletal Remains from Naḥalat Aḥim, Jerusalem.

A Burial Cave of the Byzantine Period in the Naḥalat Aḥim Quarter, Jerusalem

Elena Kogan-Zehavi
(Pp. 61*–86*)

During the course of construction work in the Naḥalat Aḥim quarter, Jerusalem, a burial cave of the Byzantine period was discovered (Fig. 1; map ref. NIG 22009/63179, OIG 17009/13179). Examination of aerial photographs from the time the neighborhood was built, revealed that the buildings were partly constructed on a bedrock terrace, into which the cave was hewn.

The opening to the cave (Plan 1: Section 1–1) is located in the southern wall, and it was sealed with a blocking stone. Three steps descend to a square burial chamber (L4) that has an arched ceiling and three *arcosolia* that are hewn in the eastern, northern and western walls. Two burial troughs were hewn in each *arcosolium* (Loci 1A, B; 2A, B; 3A, B). The two troughs in the northern *arcosolium* (Loci 2A, B) were covered with large convex clay slabs (Fig. 4:27). Inside the burial troughs were the remains of 51 individuals, mostly children: 10 deceased in each of Troughs 1B, 3A, 3B; five deceased in Trough 2A; seven deceased in Trough 2B and nine deceased in Trough 1A.

The finds in the cave included 63 clay lamps and 18 glass vessels (Figs. 2–19). A group of seven lamps, among them two lamps with six wick-holes, and 13 glass bottles were placed on the soil layer that covered the floor, denoting the last phase of the use of the cave (Figs. 14–17). In addition, *kohl* sticks, sundry jewelry and a tube-like object that may have held an amulet were found, along with three worn bronze coins and three chicken eggs, one of which is intact. Based on the lamps and the glass vessels, the first use of the cave should be set at the end of the third century CE, and it was in use until the beginning of the seventh century CE.

Chicken eggs as burial offerings are a practice associated with the interment of martyrs, and therefore it is possible that the last burials in

the cave were those of martyrs, probably of the Christian massacre carried out by the Persians in 614 CE, which signifies the end of the use of the cave.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Plan of the cave.
Fig. 2. Finds from Trough 3B.
Fig. 3. Finds from Trough 3B (cont.).
Fig. 4. Finds from Trough 3A.
Fig. 5. Finds from Trough 3A (cont.).
Fig. 6. Finds from Trough 2A.
Fig. 7. Finds from Trough 2B.
Fig. 8. Finds from Trough 1B.
Fig. 9. Finds from Trough 1B (cont.).
Fig. 10. Finds from Trough 1A.
Fig. 11. Finds on floor.
Fig. 12. Finds on floor.
Fig. 13. Finds on floor.
Fig. 14. Finds on floor.
Fig. 15. Finds from atop the fill above the floor (L4).
Fig. 16. Finds from atop the fill above the floor (L4).
Fig. 17. Finds from atop the fill above the floor (L4).
Fig. 18. Finds from atop the fill above the floor (L4).
Fig. 19. Finds from atop the fill above the floor (L4).